

Μαρία Δ. Μονδέλου

Γάμος και γεωγραφική κινητικότητα στη Σητεία του 16ου αιώνα

ABSTRACT

MARRIAGE AND GEOGRAPHIC MOBILITY IN 16TH-CENTURY SITIA

Based on the unpublished marriage contracts drawn up in Sitia during the 16th century, the study of geographic mobility for marriage purposes reveals the extent of practices of endogamy and exogamy and their impact on the characteristics of Sitia society.

The geographic origin of the contracting couples cannot be regarded as an indispensable element of marriage contracts, just as it could easily be omitted in any other notarial act drawn up in Crete under Venetian rule. Information provided by the notaries could include the birthplace and/or the place of residence, if different, but even the absence of any geographical definition of the contracting couples was not rare. Furthermore, the lack of fiscal and demographic documentation on Sitia under Venetian rule makes it difficult to identify the permanent inhabitants of the town and to distinguish them from the temporary or periodic residents, or even from those living in the town for more generations. Therefore, mainly through successive contracts of the same people or their family, such as the rare marriage contracts of parents and (grand) children, successive generations of permanent residents can be identified.

The evidence provided mainly by marriage contracts and also by other types of notarial act drawn up in Sitia in the 16th century reveals a high percentage of town dwellers among the brides and bridegrooms. In fact, endogamy, being married to a partner of the same geographic origin, was a common characteristic of more than half the marriages contracted in Sitia during the 16th century. On the other hand, the percentage of Sitians married to non-residents, a quarter of all marriages, had a certain impact on the features of the town, as it rendered Sitia quite open to strangers.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Σητεία, 16ος αιώνας, βενετοκρατία, γάμος, γεωγραφική κινητικότητα, προικοσύμφωνο, ενδο-/εξω-γαμία, μετανάστευση, γαμπρός, νύφη, οικογένεια, *cittadino*, ξένος, κάτοικος, νοτάριος /νοταριακό (αρχείο/έγγραφο)

Η γεωγραφική κινητικότητα που συνδέεται με τον γάμο αποτελεί ένα από τα ποικίλα θέματα στα οποία μπορεί να στραφεί η μελέτη των γαμήλιων συμβολαίων και προικοσυμφώνων,¹

---

¹ Για ζητήματα ιστορίας της οικογένειας και για την αξιοποίηση γαμήλιων συμβολαίων και προικοσυμφώνων από την ιστορική και ανθρωπολογική έρευνα βλ. ενδεικτικά Jack Goody (1991), *Famiglia e matrimonio in Europa* (ιταλική μτφρ.), Roma-Bari, Laterza (London 1983); Jack Goody, Joan Thirsk, E. P. Thompson (eds.) (1976), *Family and Inheritance, Rural Society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge, Cambridge University Press; Stanley Chojnacki (1975), «Dowries and Kinsmen in Early Renaissance Venice», *Journal of Interdisciplinary History* 5 (1975), 571-600; Ρωξάνη Καυταντζόγλου (επιμ.) (1996), *Οικογένειες του Παρελθόντος, Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Aglaia E. Kasdagli (1999), *Land and Marriage Settlements in the Aegean, A case study of seventeenth-century Naxos*, Venice, Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies & Vikelea Municipal Library of Iraklion. Ως προς

στην προκειμένη περίπτωση όσων συντάχθηκαν στη Σητεία τον 16ο αιώνα.² Ως προς την αντιπροσωπευτικότητα του ανέκδοτου αυτού αρχαιικού υλικού αξίζει να σημειωθεί ότι δεν αποτελεί ένα τυχαίο δείγμα, αλλά το σύνολο των σωζόμενων προικοσυμφώνων που συντάχθηκαν τον 16ο αιώνα και αφορούν ζευγάρια μελλονύμφων εκ των οποίων ο ένας τουλάχιστον ήταν κάτοικος της πόλης της Σητείας. Πρόκειται για 155 προικοσύμφωνα, στα οποία θα αναζητηθούν στοιχεία για την τοπική προέλευση των συμβαλλόμενων ζευγαριών, ώστε, με τη συνδρομή και άλλων πηγών, να προκύψει μια εικόνα για τους γαμήλιους συσχετισμούς που αφορούν τη γεωγραφική προέλευση.³

Η μελέτη των πρακτικών ως προς την επιλογή συντρόφου θα επιτρέψει να προσδιοριστούν το ποσοστό ενδογαμίας, εννοούμενης εδώ σε γεωγραφικό επίπεδο, αλλά και η συχνότητα των γάμων με ξένους. Στόχος είναι να διαφανούν η σημασία της γεωγραφικής κινητικότητας λόγω γάμου για την κοινωνία της πόλης της Σητείας, καθώς και οι επιδράσεις των πρακτικών ενδογαμίας και εξωγαμίας στα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Εκείνο που γίνεται άμεσα αντιληπτό από τις πηγές είναι ότι η γεωγραφική προέλευση των συμβαλλόμενων ζευγαριών δεν αποτελούσε αυτονόητη παράμετρο του γαμήλιου συμβολαίου. Στα προικοσύμφωνα, όπως και εν γένει στις συμβολαιογραφικές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας στην Κρήτη, συνήθως δεν παρέχονταν αναλυτικές πληροφορίες για τον τόπο γέννησης-καταγωγής και τον τόπο κατοικίας, οι οποίοι είναι αναμενόμενο ότι συχνά δεν συνέπιπταν. Επιπλέον η απουσία φορολογικών κατάστιχων και δημογραφικού υλικού για τη βενετοκρατούμενη Σητεία δεν επιτρέπει να διακρίνουμε με ασφάλεια τους διαμένοντες στην πόλη περιοδικά ή προσωρινά από τους μόνιμους κατοίκους, τους εκ γενετής κατοίκους ή και απογόνους παλαιότερων γενεών κατοίκων της πόλης. Προβληματική είναι, επίσης, και η χρήση του όρου «*cittadino*» από τον εκάστοτε νοτάριο, καθώς δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρο αν ο όρος χρησιμοποιείται με τη γεωγραφική του σημασία, δηλαδή αυτήν του κατοίκου της πόλης, ή με την κοινωνική του σημασία, δηλαδή αυτήν του μέλους του μεσαίου κοινωνικού στρώματος της πόλης.⁴

την Κρήτη βλ. ενδεικτικά Ιάκωβος Βισβίτζης (1965), «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την Ενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 12, Αθήνα, 1-129· Κατερίνα Μπαντιά (1989-1990), «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ΄, τ. 4 (1989-1990), 139-159· Αγλαΐα Κάσδαγλη (2000), «Γαμήλιες παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού: Μία πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κρητικών προικοσυμφώνων της ύστερης βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 321-332.

² Για τη μελέτη των ανέκδοτων προικοσυμφώνων της Σητείας του 16ου αιώνα βλ. Μαρία Δ. Μονδέλου (2012), *Ο γάμος και ο θάνατος στη Σητεία τον 16ο αιώνα, Συμβολή στην κοινωνική ιστορία της πόλης*, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

³ Μια πρώτη παρουσίαση της τοπικής προέλευσης των συμβαλλόμενων ζευγαριών στα προικοσύμφωνα της Σητείας έγινε στη διδακτορική μας διατριβή βλ. στο ίδιο, 39-45.

⁴ Για τη χρήση του όρου «*cittadino*» με τη γεωγραφική και την κοινωνική του σημασία βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα (1985), «Cittadini και κάτοικοι πόλεων. Κοινωνική διαστρωμάτωση στα βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου-17ου αι.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη» της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, 59-66. Για τους cittadini στη Βενετία βλ. Andrea Zannini (1993), *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: I cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Venezia. Για τους cittadini στην Κρήτη και ειδικότερα στη Σητεία βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα (2004), *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*, Μια συνθετική προσέγγιση, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αρ. 24, Βενετία 2004· Κώστας Ε. Λαμπρινός (2015), *Οι cittadini στη βενετική*

Κατά συνέπεια κυρίως μέσω του εντοπισμού διαδοχικών συμβολαίων των ίδιων προσώπων ή της οικογένειάς τους μπορούμε να διακρίνουμε διαδοχικές γενιές μόνιμων κατοίκων. Από την άποψη αυτή πολύτιμες μαρτυρίες μπορούν να προσφέρουν διαδοχικά προικοσύμφωνα και διαθήκες γονέων και παιδιών ή και εγγονιών ή ακόμη και διαφορετικών κλάδων μιας οικογένειας, ωστόσο πρόκειται για έγγραφα που εντοπίζονται σπανίως. Παρόλα αυτά από την έρευνα του πλούσιου συμβολαιογραφικού αρχείου της Σητείας του 16ου αιώνα προκύπτει ένας σημαντικός αριθμός οικογενειών (πενήντα περίπου), τα μέλη των οποίων απαντούν συχνότερα ως κάτοικοι της πόλης στις δικαιοπραξίες του 16ου αιώνα. Μεταξύ αυτών συναντάμε τις οικογένειες Κορνάρου, Πατζόλα, Στρατηγού, Γράσου, Παντόγαλου, Καλύβα, Κουρή, Νταρκά, Ανταλού, Κολώνα, Αρκολέου, Κλώτζα (Chioza), Μέμου, Σαλαμού (Salamon), Γαβρά, Μουδάτζου, Αραβαζά, Βλάχου, Μακρή, Σαμψού, Zen, Usello (ή Ζέλου).

Η ασάφεια των πληροφοριών για την τοπική προέλευση των συμβαλλόμενων στα προικοσύμφωνα της Σητείας του 16ου αιώνα είναι εμφανής στους όρους που χρησιμοποιούν οι νοτάριοι για να δηλώσουν τον τόπο γέννησης-καταγωγής και τον τόπο κατοικίας: με τις ίδιες εκφράσεις, όπως «από τη Σητεία» ή «κάτοικος Σητείας», χαρακτήριζαν τόσο τον απλό κάτοικο της πόλης όσο και τον καταγόμενο από αυτήν, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δεν παρέλειπαν να κάνουν χωριστή αναφορά στον τόπο καταγωγής, όταν αυτός διέφερε από τον τόπο κατοικίας. Σε γενικές γραμμές οι πληροφορίες που παρέχονται για τον τόπο προέλευσης των μελλονύμφων διαφέρουν όχι μόνο από νοτάριο σε νοτάριο αλλά ακόμη και μεταξύ των προικοσυμφώνων του ίδιου νοταρίου, και κυμαίνονται από την αναφορά του τόπου κατοικίας ή του τόπου καταγωγής και κατοικίας ως την παντελή έλλειψη οποιασδήποτε γεωγραφικής αναφοράς. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, πάντως, όπου απουσίαζε ο γεωγραφικός προσδιορισμός, αναζητήθηκαν πληροφορίες από άλλες πηγές. Επίσης ο τόπος κατοικίας του γονέα ως συμβαλλόμενου μέρους στο προικοσύμφωνο θεωρήθηκε συμβατικά και ως τόπος κατοικίας του μελλονύμφου παιδιού, όταν δεν υπήρχαν αντίθετες ενδείξεις από άλλες πηγές.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να διακρίνουμε τους μελλονύμφους στις ακόλουθες κατηγορίες:

- α) κάτοικοι της Σητείας (δηλαδή μόνιμοι κάτοικοι της πόλης, εκ γενετής κάτοικοι ή / και απόγονοι παλαιότερων γενεών κατοίκων της πόλης),
- β) διαμένοντες στην πόλη (δηλαδή πρώην κάτοικοι άλλων περιοχών, οι οποίοι είχαν μετοικήσει στη Σητεία) και περιοδικοί ή προσωρινοί κάτοικοι,
- γ) ξένοι (δηλαδή κάτοικοι άλλων περιοχών εκτός της πόλης της Σητείας) και
- δ) άτομα άγνωστης προέλευσης.

Η κατηγορία των προσωρινά διαμενόντων είναι δυσκολότερο να προσδιοριστεί με ασφάλεια, όταν ο νοτάριος δεν διευκρίνιζε ρητά ότι ο μελλονύμφος διέμενε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ή προσωρινά στη Σητεία. Η πρόσφατη ή / και προσωρινή εγκατάσταση στη Σητεία δηλωνόταν με εκφράσεις όπως: «*al presente commorante*», «*habitente al presente in questa citta*»,

---

Κρήτη, Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.), Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2015. Του ίδιου (2011-2012), «Ευγενείς και cittadini στην κοινότητα της βενετικής Σητείας. Κοινωνικές ζυμώσεις και ανακατατάξεις (τέλη 16ου-17ος αι.), *Μνήμων* 32 (2011-2012), 37-57.

«κατοικούμενος την σήμερον εδώ στο Καστέλλι».⁵ Δεν αποκλείεται, όπως έχει υποστηριχθεί σε αντίστοιχες μελέτες άλλων περιοχών, ο όρος «*habitanti*» να προσδιόριζε άτομα που κατοικούσαν στη Σητεία ήδη κατά μία γενιά ή ήταν από καιρό εγκατεστημένα εκεί μόνιμα, ενώ ο όρος «*commoranti*» να αναφερόταν σε άτομα που είχαν μετοικήσει στη Σητεία προσφάτως και επομένως το μέλλον τους ως προς την παραμονή τους στην πόλη παρέμενε αβέβαιο ώστε να μην μπορούν ακόμη να θεωρηθούν μόνιμοι κάτοικοι.⁶

Ωστόσο και στους παραπάνω όρους θα πρέπει να στηριχθούμε με επιφυλάξεις, όπως δείχνει η χρήση του όρου «*commorante*» για μελλόνυμφους που κατοικούσαν στην πόλη ήδη κατά μία γενιά, όπως την Alessandra Ferri και τον *signor* Manoli Andalo.⁷ Είναι επίσης αναμενόμενο ότι δεν θα ήταν σπάνιο να αλλάξει κάποιος τόπο κατοικίας στη διάρκεια της ζωής του, όπως δείχνει η περίπτωση του (*magnifico*) *μισέρ* Τζουάνε Βλάχου, ο οποίος εμφανίζεται ως «κάτοικος» του χωριού Λιθίνες κατά τη σύνταξη του πρώτου προικοσυμφώνου του το 1586,⁸ αλλά και της πόλης κατά τη σύνταξη του δεύτερου προικοσυμφώνου του το 1595.⁹

Επίσης το ποσοστό των σχετικά πρόσφατων κατοίκων της Σητείας, οι οποίοι παρέχουν στοιχεία για το φαινόμενο της «μετανάστευσης» προς την πόλη, ενδεχομένως να ήταν μεγαλύτερο από αυτό που δηλώνεται ρητά στα έγγραφα και επομένως λαμβάνεται υπ' όψιν κατά τις μετρήσεις, καθώς μπορούμε να υποθέσουμε ότι για άτομα μόνιμα εγκατεστημένα στην πόλη, αν και καταγόμενα από άλλες περιοχές, οι νοτάριοι δεν θα θεωρούσαν απαραίτητο να δηλώσουν τον τόπο καταγωγής τους.¹⁰ Πάντως η παρατηρούμενη αυτή έλλειψη ειδικών αναφορών στον τόπο καταγωγής, που δυσκολεύει τη διάκριση μεταξύ γηγενών και πρόσφατων κατοίκων, οδηγεί στην υπόθεση ότι η ένταξη στην κοινωνία της πόλης ήταν σχετικά εύκολη.

Ξεκινώντας από τις νύφες, για 85 γυναίκες υπάρχει ρητή δήλωση στο προικοσύμφωνο για την κατοικία των ίδιων ή των γονέων τους στη Σητεία, ενώ για 36 ακόμη νύφες η διαμονή τους στην πόλη συνάγεται από άλλες πηγές ή από έμμεσες πληροφορίες στο προικοσύμφωνο. Επομένως ως προς τις νύφες το ποσοστό των γυναικών που κατοικούσαν στην πόλη ανέρχεται σε 78% (συνολικά 121 νύφες).

⁵ Για παράδειγμα στα προικοσύμφωνά τους ο *μάστορας* Πιέρος Παρτζήνας δήλωνε το 1573 κάτοικος Κάστρου, «ευρισκόμενος στη Σητεία μπουμπαρδάρης», και ο *μισέρ* Αντώνιος Κολώνας δήλωνε το 1579 «*τώρα κατοικούμενος στο Καστέλλι*».

⁶ Για ανάλογα συμπεράσματα ως προς τη χρήση του όρου «*commorante*» βλ. Alessandra Villone (1983), «Contratti matrimoniali e testamenti in una zona di latifondo: Eboli a metà '600», *Mélanges de l'École Française de Rome*, τ. 95 (1), (1983), 236.

⁷ Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), *Notai di Candia*, busta 243 (Zuane Selvo), prot. 3° (1596-1598), φ. 29r-v, 21-8-1597, προικοσύμφωνο του *signor* Manoli Andalo, detto Mavrandonopulo, (γιου του *signor* Constantin) και της Alessandra Ferri (κόρης του *miser* Tarquinio και της *q. donna* Fotia Pazzola).

⁸ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 43 (Zuane Curini / Curin), prot. 3° (1585-1594), φ. 44v-45v, 11-4-1586, προικοσύμφωνο του *μισέρ* Τζουάνε Βλάχου (γιου του *ευγενή* *μισέρ* Φραντζέσκου) και της Φραντζεσκίνας Μέμο (κόρης του *ποτέ* *μισέρ* Βιτόρε).

⁹ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 99 (Manea Fietto), prot. 2° (1594-1604), φ. 1v-2v, 28-1-1595, προικοσύμφωνο του *magnifico signor* Zuan(n)e Vlaco και της *magnifica madonna* Giacomina Corner (κόρης του *clarissimo signor* Giacomo).

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Annunziata Pappalardo (1983), «Scelte testamentarie e pratica matrimoniale a Bitonto tra XVI e XVII secolo», *Mélanges de l'École Française de Rome*, τ. 95 (1), (1983), 164.

Τη μάλλον προσωρινή κατοικία τους στη Σητεία για κάποια περίοδο της ζωής τους πριν ή / και μετά τον γάμο τους, μπορούμε να υποθέσουμε για δύο νύφες,¹¹ τη *magnifica madonna Orsa Scienza*¹² και την *κερά Βι(κ)τόρια Ντασερέλ(λ)α*,¹³ ενώ μία ακόμη νύφη, η Ανεζίνα Ντεσερέλ(λ)α,¹⁴ φαίνεται να εγκατέλειψε προσωρινά τη Σητεία και να εγκαταστάθηκε στο χωριό Μέσα Μουλιανά κατά την περίοδο της χηρείας της μέχρι τον δεύτερο γάμο της. Η καταγωγή νύφης από την ύπαιθρο και η παραμονή της στην πόλη για επαγγελματικούς λόγους δηλώνεται μόνο στην περίπτωση της Α(υ)γουστίνας Σπανού¹⁵ από το χωριό Καβούσι, η οποία εργαζόταν στη Σητεία ως *μασάρα*. Ενδέχεται ωστόσο ο αριθμός ανάλογων περιπτώσεων να ήταν πολύ μεγαλύτερος, καθώς για καμία από τις υπόλοιπες πέντε νύφες που εμφανίζονται εγκατεστημένες στην πόλη λόγω της εργασίας τους ως υπηρέτριες¹⁶ δεν υπάρχει αναφορά στον τόπο προέλευσής τους, ούτε είναι δυνατόν να συμπεράνουμε κατά πόσο η παραμονή τους στην πόλη ήταν πρόσφατη ή προσωρινή.¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετές από αυτές τις γυναίκες που έρχονταν στη Σητεία για να εργαστούν ως υπηρέτριες σε κάποια οικογένεια ή σε ανθρώπους που ζούσαν μόνοι, μαρτυρούνται στις διαθήκες της Σητείας του 16ου αιώνα, καθώς οι διαθέτες που αποτελούσαν τους εργοδότες τους συχνά συμμετείχαν και στη σύσταση της προίκας των υπηρετριών τους. Η ξενική καταγωγή (ως προς τον έναν γονέα τουλάχιστον) από τη Vicenza και τη Verona τεκμαίρεται για δύο νύφες, πιθανότατα κόρες Ιταλών στρατιωτών εγκατεστημένων στη Σητεία. Με βάση τα παραπάνω το ποσοστό των πρόσφατων (8) και προσωρινών (3) κατοίκων της Σητείας ανέρχεται για τις νύφες σε 7% (συνολικά 11 νύφες).

Δεκαεπτά νύφες δεν ήταν κάτοικοι της πόλης, τουλάχιστον πριν από τον γάμο τους, και από την άποψη αυτή μπορούν να θεωρηθούν ξένες. Σχεδόν στο σύνολό τους (16 νύφες) προέρχονταν από χωριά του διαμερίσματος Σητείας: πιο συγκεκριμένα τέσσερις από το Πισκοκέφαλλο, δύο αντιστοίχως από τα Καστροβούνια, το Χαμέζι και τις Βαβέλους, μία αντιστοίχως από την Απάνω Πισκοπή, την Κάτω Πισκοπή, τη Σκοπή, τα Μέσα Μουλιανά, το Καμέσι και τον Κατελιώνα, ενώ μία μόνο νύφη προερχόταν από τον Χάνδακα. Για άλλες τέσσερις νύφες συνάγουμε εμμέσως ότι επίσης προέρχονταν από χωριά του διαμερίσματος Σητείας (Καμέσι, Ετέα, Πύργος, Απάνω

¹¹ Σε κανένα από τα δύο προικοσύμφωνα, τα οποία συντάχθηκαν στη Σητεία, δεν υπάρχει ρητή δήλωση για τη διαμονή εκτός πόλης των δύο αυτών γυναικών, των οποίων και ο πατέρας (ο *magnifico et eccellente* Francesco Scienza και ο *ποτέ μισέρ* Μαθιός Ντασερέλ(λ)ας αντιστοίχως) μαρτυρείται ως κάτοικος Σητείας, έστω και προσωρινά.

¹² A.S.V., *Notai di Candia*, busta 203 (Zorzi Paulin), libro 1° (1580-1596), φ. 5r-v, 25-4-1580, προικοσύμφωνο του *magnifico miser* Lorenzo Barbarigo (γιου του *magnifico miser* Francesco) και της *magnifica madonna Orsa Scienza* (κόρης του *magnifico et ecc. miser* Francesco).

¹³ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 43 (Zuanne Curini/Curin), prot. 3° (1585-1594), φ. 33r-v, 2-1-1586, προικοσύμφωνο του *μισέρ* Λινάρδου Σαλαμού (γιου του *ποτέ ευγενή άρχο μισέρ* Τζουάνε) και της *κεράς Βιτόριας Ντασερέλα* (κόρης του *ποτέ μισέρ* Μαθιού).

¹⁴ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 38 (Marco Calliva), filza di minute (1566-1589), φ. 129r-130r, 15-1-1570, προικοσύμφωνο του *μισέρ* Νικολό Λόγγου (γιου του *ποτέ μισέρ* Τζόρτζι) και της Ανεζίνας Ντεσερέλα (κόρης του Γιαννά).

¹⁵ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 38 (Marco Calliva), filza di minute (1566-1589), φ. 227r, 22-4-1582, προικοσύμφωνο του Μιχελή Περτζουβάλε (γιου του Τζανή) και της Α(υ)γουστίνας Σπανού (κόρης του *ποτέ* Μάρκου).

¹⁶ Για την εξωτερική αμειβόμενη εργασία των γυναικών, όπως η οικιακή εργασία, βλ. Όλουεν Χάφτον (2003), *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, Ειρήνη Χρυσοχόου (μτφρ.), Δήμητρα Λαμπροπούλου (επιμ.), Αθήνα (London 1995), 92-112.

¹⁷ Εξαιρέση αποτελούν οι *αναθρεφτές* (ψυχοκόρες), για τις οποίες μπορούμε να υποθέσουμε την παραμονή τους στην πόλη για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Πισκοπή). Επομένως το ποσοστό για τις νύφες που τουλάχιστον πριν από τον γάμο τους δεν κατοικούσαν στη Σητεία ανέρχεται σε 13,5% (δηλαδή 21 νύφες), ενώ αγνώστου προελεύσεως ήταν πέντε νύφες (ποσοστό 3,2%).

Ως προς την τοπική προέλευση των γαμπρών αυτοί που, σύμφωνα με ρητή αναφορά στο προικοσύμφωνο, κατοικούσαν στην πόλη ήταν 72 και αυτοί που, σύμφωνα με έμμεσες μαρτυρίες του προικοσυμφώνου ή με βάση άλλες πηγές, συνάγουμε ότι κατοικούσαν επίσης στην πόλη ήταν 37. Συνολικά το ποσοστό των γαμπρών που κατοικούσαν στη Σητεία ανέρχεται σε 70,3% (δηλαδή 109 γαμπροί).

Στην κατηγορία των πρόσφατων και περιοδικών κατοίκων ανήκαν 23 γαμπροί (ποσοστό 14%). Οι τόποι προέλευσης των γαμπρών που είχαν προσφάτως μετοικήσει στην πόλη ήταν για έναν αντιστοίχως η Λευκωσία της Κύπρου, η Κεφαλονιά, τα Χανιά και το Ρέθυμνο, και για τρεις ακόμη γαμπρούς ο Χάνδακας, ενώ μόνο δύο προέρχονταν από χωριά του διαμερίσματος της Σητείας, τα Μουλιανά και τις Βαβέλους. Άλλοι έξι γαμπροί, εγκατεστημένοι στη Σητεία ως στρατιώτες, είχαν οι περισσότεροι ξενική καταγωγή, κυρίως από την Ιταλία: Vicenza (2), Verona (1), Vigonza – Piemonte (1), Ferrara (1), ενώ δύο από αυτούς ήταν απροσδιόριστος ή αγνώστου προέλευσης.

Περιοδικά φαίνεται να κατοίκησαν στην πόλη ο Mathio Da Serella¹⁸ και ο *magnifico miser* Lorenzo Barbarigo,¹⁹ οι οποίοι εντοπίζονται και ως κάτοικοι του χωριού Μέσα Μουλιανά. Περιοδικοί κάτοικοι ήταν επίσης, εκτός από τον *μισέρ Τζουάνε* Βλάχο για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω, και ο *μισέρ Τζόρτζης* Πα(ο)υλής,²⁰ ο οποίος, ενώ κατά τη σύνταξη του προικοσυμφώνου του κατοικούσε στο χωριό Στραβό Δοξάρι, μαρτυρείται στο εξής ως κάτοικος της πόλης και επομένως συνηγορείται στην κατηγορία των προσφάτων κατοίκων. Δεν φαίνεται να είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι παραπάνω γαμπροί, όπως και οι αντίστοιχες νύφες, που εμφανίζονται να διαμένουν περιοδικά στη Σητεία, ήταν μέλη του ανώτερου κοινωνικού στρώματος, καθώς είναι γνωστό ότι η πλειοψηφία των ευγενών και των φεουδαρχών της Σητείας διέμενε κυρίως στα χωριά του διαμερίσματος.

Την πρόσφατη εγκατάστασή τους στην πόλη δήλωναν ρητά στο προικοσύμφωνο οκτώ γαμπροί. Έξι από αυτούς ανέφεραν και τον τόπο προέλευσής τους, δηλαδή το *Κάστρο της Κρήτης* (3), την Κεφαλονιά, τα χωριά Μουλιανά και Βαβέλους, ενώ οι υπόλοιποι δύο δεν παρείχαν πληροφορίες για τον αρχικό τόπο κατοικίας τους.

Ως ξένοι συγκαταλέγονται οι 22 γαμπροί (ποσοστό 14%), οι οποίοι κατά τη σύνταξη του προικοσυμφώνου τους κατοικούσαν εκτός της πόλης της Σητείας, οι τέσσερις από αυτούς στον Χάνδακα, ένας αντιστοίχως στο χωριό Λίμνες του διαμερίσματος Χάνδακα και στα Χανιά

¹⁸ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 168 (Francesco Muriani), prot. (1538-1549), φ. 67v-68v, 6-10-1545, προικοσύμφωνο του *signor* Mathio Da Serella (γιου του *q. signor* Nicolo) και της Fotia Janusso (κόρης του Piero Janusso). Για τον Mathio Da Serella βλ. και παραπάνω σημ. 11.

¹⁹ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 203 (Zorzi Paulin), libro 1° (1580-1596), φ. 5r-v, 25-4-1580, προικοσύμφωνο του *magnifico miser* Lorenzo Barbarigo (γιου του *magnifico miser* Francesco) και της *magnifica madonna* Orsa Scienza (κόρης του *magnifico et ecc. miser* Francesco).

²⁰ A.S.V., *Notai di Candia*, busta 38 (Marco Calliva), filza di minute (1566-1589), φ. 118r-v, 21-3-1569, προικοσύμφωνο του *μισέρ* Τζόρτζι Παουλή (γιου του *μισέρ* Φραντζέσκου) και της Μαρούλας Χριστόφορου (κόρης του Μανόλη).

και οι υπόλοιποι (16) στα χωριά της Σητείας (τέσσερις στο Πισκοκέφαλλο, δύο αντιστοίχως στο Μπεράτι και στην Τραπεζόντα και ένας αντιστοίχως στον Χαντρά, στη Σφάκα, στο Κεδρί, στη Ζίρο, στο Σαντάλι, στις Βαβέλους και στην Κάτω Πισκοπή), ενώ άγνωστης προέλευσης ήταν δύο γαμπροί.

Το σημαντικότερο στοιχείο που προκύπτει από τα δεδομένα είναι το υψηλό ποσοστό κατοίκων της πόλης μεταξύ των μελλονύμφων, ποσοστό που φθάνει για τις νύφες το 78% και για τους γαμπρούς το 70,3%. Τα ποσοστά αυτά προϊδεάζουν για μια ισχυρή τάση ενδογαμίας, εννοούμενης εδώ σε γεωγραφικό επίπεδο, δηλαδή στο περιβάλλον της πόλης, καθώς για στενότερους γεωγραφικούς χώρους (π.χ. γειτονιά) δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν στοιχεία. Το μέγεθος της τάσης αυτής, όπως και άλλων πρακτικών που αφορούν την επιλογή συντρόφου, δείχνουν οι διάφοροι γαμήλιοι συσχετισμοί με βάση τη γεωγραφική προέλευση των μελλονύμφων. Εξετάστηκαν οι συνδυασμοί των ζευγαριών μεταξύ κατοίκων, διαμενόντων, ξένων και ατόμων απροσδιόριστης προέλευσης.

*Γαμήλιοι συσχετισμοί
με βάση τη γεωγραφική προέλευση των μελλονύμφων*

Γαμπρός	Νύφη	Σύνολο	%
Κ	Κ	79	51
Κ	Δ	3	2
Κ	Ξ	21	13,5
Κ	Α	2	1,2
Δ	Κ	18	11,6
Δ	Δ	6	3,8
Δ	Ξ	–	–
Δ	Α	–	–
Ξ	Κ	20	12,9
Ξ	Δ	–	–
Ξ	Ξ	–	–
Ξ	Α	3	2
Α	Κ	1	0,6
Α	Δ	1	0,6
Α	Ξ	–	–
Α	Α	1	0,6

(Κ= κάτοικος, Δ= διαμένων, Ξ= ξένος, Α= απροσδιόριστης προέλευσης)

Η τάση ενδογαμίας εκδηλώνεται σε περισσότερους από τους μισούς γάμους που συνομολογήθηκαν στα προικοσύμφωνα του 16ου αιώνα (ποσοστό 51%). Αφορά συνολικά 79 ζευγάρια, στα οποία τόσο ο γαμπρός όσο και η νύφη ήταν κάτοικοι της πόλης. Το ποσοστό ενδογαμίας αυξάνεται ακόμη περισσότερο αν συνυπολογιστούν και οι γάμοι ανάμεσα σε έναν κάτοικο και έναν διαμένοντα ή ανάμεσα σε δύο διαμένοντες, αφού κάποιιοι τουλάχιστον

από τους διαμένοντες θα εξελίσσονταν μετά τον γάμο τους σε μόνιμους κατοίκους της πόλης. Έτσι το ποσοστό των γάμων ανάμεσα σε κατοίκους και διαμένοντες ανέρχεται σε 11,6%, όταν μόνο η νύφη ήταν κάτοικος, και σε ποσοστό 2%, όταν μόνο ο γαμπρός ήταν κάτοικος, ενώ το ποσοστό γάμων ανάμεσα σε δύο διαμένοντες είναι 3,8%.

Το ποσοστό ενδογαμίας, αν και υψηλό, άφηνε περιθώριο για γάμους βασισμένους στην εξωγαμία, δηλαδή την επιλογή συντρόφου εκτός της ομάδας, στην προκειμένη περίπτωση της γεωγραφικής στην οποία ανήκει το άτομο. Η ίδια περίπτωση συχνότητα γάμων με ξένους παρατηρείται και για τους άνδρες και για τις γυναίκες κατοίκους της πόλης. Πιο συγκεκριμένα το ποσοστό εξωγαμίας είναι 13,5% για τους άνδρες και 12,9% για τις γυναίκες κατοίκους της πόλης. Είναι προφανές ότι η ανάγκη διατήρησης οικονομικών συμφερόντων και κοινωνικού γοήτρου ωθούσε ένα τμήμα των κατοίκων της Σητείας στη διεύρυνση του πλαισίου των γαμήλιων επιλογών τους πέραν της πόλης. Το συνολικό ποσοστό των γάμων κατοίκων της Σητείας με ξένους, που φθάνει το 26,4%, είναι επόμενο ότι θα επιδρούσε στον χαρακτήρα της πόλης, καθιστώντας την κοινωνία της ανοιχτή, τουλάχιστον ως έναν βαθμό, σε ξένο ανθρώπινο δυναμικό.

Είναι ωστόσο αναμενόμενο ότι για ένα μεγάλο ποσοστό των συμβαλλόμενων ζευγαριών δεν είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε την πορεία τους μετά τον γάμο – μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και όσοι παρέμειναν στην πόλη μετά τον γάμο τους. Επομένως μέσα στο ογκώδες συμβολαιογραφικό αρχείο της Σητείας δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν στοιχεία για την ενσωμάτωση και την εξέλιξη των ξένων στην κοινωνία της πόλης, όπως συμβαίνει άλλωστε και για τις υπόλοιπες κατηγορίες κατοίκων της Σητείας. Εξαιρέση αποτελούν κυρίως οι κάτοικοι της πόλης, οι οποίοι ανέπτυξαν μία ιδιαίτερως σημαντική οικονομική ή επαγγελματική δραστηριότητα, η οποία χρειάστηκε να καταγραφεί στα νοταριακά κατάστιχα. Μια τέτοια έρευνα όμως ξεπερνά τα όρια της παρούσας μελέτης.

Δεδομένο παραμένει ότι περισσότεροι από το ένα τέταρτο (¼) των κατοίκων της Σητείας επέλεξαν ξένους ως συντρόφους, ενώ αρκετοί (ποσοστό 13,6%) ήταν και οι κάτοικοι της πόλης οι οποίοι συνήψαν γάμους με άτομα που διέμεναν μεν στη Σητεία, έχοντας όμως καταγωγή από διαφορετική περιοχή. Οι επιλογές αυτές των κατοίκων της πόλης διεύρυναν την ποικιλομορφία του ανθρώπινου δυναμικού της.

Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι το εύρος της γεωγραφικής προέλευσης εμφανίζεται πολύ μεγαλύτερο στους άνδρες που συνήψαν γάμους με νύφες από την πόλη της Σητείας. Αρκετοί γαμπροί, όπως είδαμε, προέρχονταν όχι μόνο από τα χωριά της Σητείας και τις άλλες πόλεις της Κρήτης, αλλά και από περιοχές εκτός του νησιού, όπως η Κεφαλονιά, η Κύπρος, η Ιταλία. Θα μπορούσε να εικάσει κανείς ότι πρόκειται για ένδειξη μεγαλύτερης εξωστρέφειας των γυναικών της Σητείας ως προς την επιλογή συντρόφου, ωστόσο ο αυξημένος ρόλος της οικογένειας στις γαμήλιες στρατηγικές είναι πιθανότερο να μην άφηνε μεγάλο περιθώριο στις γυναίκες του 16ου αιώνα για ανεξάρτητες αποφάσεις στο ζήτημα του γάμου τους.²¹

²¹ Για τις οικογενειακές στρατηγικές στο ζήτημα του γάμου σε ό,τι αφορά τη Σητεία βλ. Μονδέλου (2012), *ό.π.*, ενδεικτικά τις σ. 11 και 134-135. Για τον γάμο ως βασική επιδίωξη τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών και για το ζήτημα της επιλογής συντρόφου στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη βλ. Χάφτον (2003), 80-164. Για την οικογενειακή

Γεγονός παραμένει ότι και στην περίπτωση της Σητείας, η κινητικότητα για λόγους γάμου αφορούσε κυρίως τους άνδρες, με αποτέλεσμα ξένος να είναι συχνότερα ο σύζυγος. Πιθανώς πρόκειται για άνδρες οι οποίοι βρίσκονταν στη Σητεία για επαγγελματικούς λόγους και αποφάσιζαν να συνάψουν γάμο στην πόλη όπου ζούσαν.²² Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι η αναζήτηση συζύγου και απασχόλησης, καθώς και η απόδραση από καταστάσεις ανέχειας αποτελούσαν τις κυριότερες αιτίες της γεωγραφικής κινητικότητας. Και αν στην Ευρώπη η γεωγραφική κινητικότητα αποδείχθηκε πολύ μεγαλύτερη τον 16ο αιώνα σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη περίοδο στο παρελθόν, με τις μετακινήσεις να πραγματοποιούνται κυρίως προς τις πόλεις (Kamen 1993, 42-44), την ίδια περίοδο η Σητεία παρέμενε μια μικρή πόλη, με πληθυσμό κυρίως μόνιμα εγκατεστημένο, ο οποίος εμφανίζει σαφείς τάσεις ενδογαμίας. Στο πλαίσιο αυτό, η μεγάλη πλειοψηφία των γάμων περιοριζόταν στο άμεσο γεωγραφικό περιβάλλον των μελλόνυμφων, με τους άνδρες κατοίκους της πόλης να επιλέγουν νύφες που προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από την πόλη και τα χωριά του διαμερίσματος Σητείας.²³

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ιάκωβος Βισβίζης (1965), «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την Ενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 12, Αθήνα, 1-129.
- Stanley Chojnacki (1975), "Dowries and Kinsmen in Early Renaissance Venice", *Journal of Interdisciplinary History* 5, 571-600.
- Jack Goody (1983), *Famiglia e matrimonio in Europa* (ιταλική μτφρ.), Roma-Bari 1991, London.
- Jack Goody, Joan Thirsk, E. P. Thompson (1976), *Family and Inheritance, Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, Cambridge.
- Henry Kamen (1984), *L'Europa dal 1500 al 1700* (ιταλική μτφρ.), Laterza, Roma-Bari, 1993 (London, Hutchinson).
- Aglaiia E. Kasdagli (1999), *Land and Marriage Settlements in the Aegean, A case study of seventeenth-century Naxos, Venice*.
- Αγλαΐα Κάσδαγλη (2000), «Γαμήλιες παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού: Μία πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κρητικών προικοσυμφώνων της ύστερης βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών 321-332.
- Ρωξάνη Καυταντζόγλου (επιμ.) (1996), *Οικογένειες του Παρελθόντος, Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Κώστας Ε. Λαμπρινός (2015), *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη, Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.

στρατηγική των ευγενών και για τη συμμετοχή του οικογενειακού και συγγενικού περιβάλλοντος των Ευρωπαίων αριστοκρατών του 16ου αιώνα στην οικοδόμηση γαμήλιων συμμαχιών βλ. ενδεικτικά Χάφτον (2003), 126-130.

²² Βλ. ενδεικτικά Α. Pappalardo (1983), *ό.π.*, 165.

²³ Για τις επιδιώξεις των μελών των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων της Σητείας στα ζητήματα του γάμου τους και της μεταβίβασης περιουσίας, καθώς και για την κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση τον 16ο αιώνα βλ. Μονδέλου (2012), *ό.π.*, σε διάφορα κεφάλαια της αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής.

- Κώστας Ε. Λαμπρινός (2011-2012), «Ευγενείς και cittadini στην κοινότητα της βενετικής Σητείας. Κοινωνικές ζυμώσεις και ανακατατάξεις (τέλη 16ου-17ος αι.)», *Μνήμων* 32, 37-57.
- Μαρία Δ. Μονδέλου (2012), *Ο γάμος και ο θάνατος στη Σητεία τον 16ο αιώνα. Συμβολή στην κοινωνική ιστορία της πόλης*, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Κατερίνα Μπαντιά (1989-1990), «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ΄, τ. 4, 139-159.
- Αναστασία Παπαδία-Λάλα (1985), «Cittadini και κάτοικοι πόλεων. Κοινωνική διαστρωμάτωση στα βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου-17ου αι.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη» της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, 59-66.
- Αναστασία Παπαδία-Λάλα (2004), *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*, *Μια συνθετική προσέγγιση*, Αρ. 24, Βενετία, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Annunziata Rappalardo (1983), "Scelte testamentarie e pratica matrimoniale a Bitonto tra XVI e XVII secolo", *Mélanges de l'École Française de Rome*, τ. 95 (1), 161-194.
- Alessandra Villone (1983), "Contratti matrimoniali e testamenti in una zona di latifondo: Eboli a metà '600", *Mélanges de l'École Française de Rome*, τ. 95 (1), 225-298.
- Όλουεν Χάφτον (2003), *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, Ειρήνη Χρυσόχου (μτφρ.), Δήμητρα Λαμπροπούλου (επιμ.), Αθήνα (London 1995).
- Andrea Zannini (1993), *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: I cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Venezia.